

Валерій Нестеренко,
Валерій Сторчовий

Римсько-католицька церква на Поділлі у 1920-ті роки

Valery Nesterenko, Valery Storchoviy

The Roman Catholic Church in Podolia in 1920-s

The article analyzes the policy of the Soviet authorities regarding Roman Catholic churches in Podolia in the period of the policy of «indigenization», describes the activities of the Catholic communities of the studied region in the conditions of approval in the Soviet Ukraine of the totalitarian political regime.

Keywords: Roman Catholic Church, the priest, the Church, the Polish ethnic group, Church, denomination, religious community, parish

Аналізується політика радянської влади щодо Римсько-католицької церкви на Поділлі в період політики «коренізації», розповідається про діяльність католицьких громад досліджуваного регіону в умовах утвердження в Радянській Україні тоталітарного політичного режиму.

Ключові слова: Римсько-католицька церква, ксьондз, костьол, польський етнос, церква, конфесія, релігійна громада, парафія

Упродовж багатьох століть подільський край знаходився на кордоні кількох цивілізацій: Західноєвропейської, Східноєвропейської (Православної) та Мусульманської. Тут діяли численні релігійні конфесії, серед яких і Римсько-католицька церква, завдяки подвижницькій духовній діяльності якої наші предки запозичували культурні надбання Європи. Тому вивчення історії Римсько-католицької церкви на теренах України з огляду на сучасний європейський геополітичний вибір українців є доволі актуальним.

Ця наукова проблематика частково вже знайшла своє висвітлення в історичній літературі. Зокрема, їй присвятила свою працю Н. С. Ковалець¹. За редактуванням цієї дослідниці було підготовлено публікацію ряду документів про репресивну політику більшовиків щодо Римсько-католицької церкви в 1930-ті рр. Деякі моменти розглянуто у попередній брошурі авторів цієї статті². Однак далеко не

всі аспекти цієї проблематики з'ясовані в українській історіографії. Метою пропонованої розвідки є висвітлення діяльності Римсько-католицької церкви на Поділлі в часи політики «коренізації». Територіально дослідження охоплює ту частину подільського краю, яка за умовами Ризького договору 1921 р. відійшла до складу УСРР, хронологічно – 1923–1928 рр. Розглянуто основні напрями політики радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви на Поділлі та проаналізовано їхню еволюцію.

У 1923 р. радянський уряд перейшов в СРСР до політики «коренізації», яка передбачала відносну лібералізацію духовного та релігійного життя. Місцеві органи влади відмовились на деякий час від арештів та відвертих репресивних дій щодо римсько-католицького духовенства. Часткова демократизація суспільно-політичного життя в Радянській Україні, встановлення стабільності призвели до відновлення чисельності католицьких громад та певного зростання чисельності католиків на Поділлі.

Щоправда, радянське законодавство і надалі відносило римсько-католицьких священиків до «нетрудових елементів». Вони були позбавлені багатьох соціальних прав, у тому числі виборчого права, не могли користуватися тими привілеями, які надавалися пролетарям чи ремісникам. Тобто священики не могли безкоштовно лікуватися у державних закладах охорони здоров'я, їхнім родичам було важко влаштуватися на роботу в державних чи адміністративних установах.

У період політики «коренізації» місцеві органи влади продовжували використовувати різні адміністративно-силові заходи щодо римсько-католицького духовенства. Особливо вони намагались робити все можливе, щоб зменшити його вплив на підростаюче покоління. Так, 1 вересня 1923 р. співробітники Подільського губернського відділу освіти із роздратуванням відмічали, що в польському дитячому будинку Проскурова вихователі проводять релігійну роботу серед дітей. Було вирішено взагалі ліквідувати цей дитбудинок. У Городку, де вплив римсько-католицького духовенства був надзвичайно великим починаючи ще з початку ХХ ст., за зв'язок із місцевим ксьондзом були заарештовані директор польської семирічної трудової школи та вчителька. Схожі випадки відбулись у Сатанові та Летичеві. У Кам'янці-Подільському місцеві органи народвіти виявили і вилучили з бібліотек

польських шкіл християнську літературу. Деякі вчителі трудових шкіл (наприклад у Дунаєвецькому районі) зберігали у себе вдома католицькі ікони. Незабаром польські школи у Городку, Проскурові, Летичеві та Сатанові на деякий час взагалі були закриті, а їхній педагогічний персонал тимчасово розпущений³.

Під час перевірок радянські функціонери зазначали, що діти поляків частіше, ніж діти українців-католиків брали участь у проведенні релігійних відправ та обрядів. Це підтверджує ту загальну тенденцію, що релігійність польського етносу на Поділлі була глибшою, ніж українського.

З метою обмеження впливу Римсько-католицької церкви місцева влада намагалась зменшити кількість релігійних відправ. Так, 5 січня 1924 р. Кам'янець-Подільський окрвиконком своїм розпорядженням заборонив здійснювати публічні богослужіння священикам усіх християнських конфесій, за винятком Нового Року, Пасхи і Різдва. Цей обіжник оголосили під розписку всім священикам Поділля із попередженням, що у випадку його порушення винні будуть притягатись до кримінальної відповідальності⁴.

У першій половині 20-х років місцеві співробітники виконкомів часто намагалися виселити священиків, уповноважених релігійних громад (у тому числі католицьких) з їх помешкань, незважаючи на укладені раніше договори. При цьому ці будинки часто залишалися пустими і поступово руйнувались. Такі незаконні дії викликали гостре невдоволення вірян, які надсилали скарги до центральної влади Радянської України у Харкові. Вони мали певні наслідки, оскільки місцеві партійні функціонери наказали припинити виселення священиків з їхніх будинків і робити це лише у виняткових випадках у судовому порядку. При цьому виселеним священикам потрібно було обов'язково надати нове житло⁵.

У середині 20-х років спостерігалася тенденція до збільшення авторитету Римсько-католицької церкви на Поділлі. Люди, що були налякані більшовицьким терором під час перших років більшовицької влади, почали повертатися до костюлу і відновлювати діяльність релігійних товариств, що були створені ще за часів Російської імперії та під час революції. Про мовилося у звіті польського бюро Подільського губкому КП(б) У за свою роботу у першому півріччі 1924 р. У ньому, зокрема, говори-

лось: «За останній час помічається посилена робота польського духовенства, яка головним чином концентрується в Кам'янець-Подільському і Проскурівському округах. У першому «Товариство Розарію», в другому «терціарії» проводять активну роботу»⁶.

За даними працівників польського бюро при окрвиконкомі, осередки цих товариств начебто проводили не лише релігійну, а й політичну діяльність на користь Польщі. Католицька Церква продовжувала наполягати на національній єдності поляків, всіляко допомагала незаможним селянам, що повністю суперечило класовій політиці більшовиків, які намагалися протиставити бідняків заможним селянам.

Пильно спостерігали за діяльністю Римсько-католицької церкви і співробітники ГПУ. Так, у звіті його кам'янець-подільського осередку за 1925 р. йдеться про те, що: «Совсем плохо с борьбой против католических ксьондзов. Они оживленно проводят работу среди молодежи и детей. В целях расширения влияния на украинцев, есть выступления на украинском языке»⁷. Цікава деталь, яка свідчить про те, що на відміну від зденационалізованих русифікованих співробітників каральних органів, які навіть під час офіційної політики «українізації» не спромоглись вивчити українську мову, священники Римсько-католицької конфесії йшли назустріч католикам – етнічним українцям і часто здійснювали релігійні відправи українською мовою.

Особливо великою повагою користувались на Поділлі жіночі «сестричні» католицькі організації, про що навіть констатувала центральна радянська преса⁸. Деякі жіночі католицькі товариства діяли нелегально, як у Могилів-Подільському окрузі через заборону місцевої влади⁹.

Станом на 1 січня 1925 р. на теренах Подільської губернії налічувалось 90 римсько-католицьких парафій (5,6% від всіх релігійних парафій регіону). За кількістю католицьких громад Поділля займало перше місце в Радянській Україні, хоч на Волині питома вага католиків у структурі населення була дещо більшою – 6,3%¹⁰.

У середині 1920-х рр. на Поділлі гостро постало питання про «українців-католиків». Під ними у той час мали на увазі католиків, які у побуті спілкувались переважно українською мовою і вважали її рідною. Станом на 1 листопада 1924 р. за даними губстатбюро у Подільській губернії проживало близько 302 тис. римо-католиків: серед них – 87 тис.

етнічних поляків, інші – українці¹¹. Радянська влада у своїх офіційних донесеннях часто намагалася зменшити кількість віруючих католицької церкви, а католицькі священники – навпаки.

Історична проблема «українців-католиків» до цього часу викликає суперечки в історичній та краєзнавчій літературі. На думку радянських чиновників 20-х років, це були нащадки вірян Греко-католицької церкви, які після ліквідації на Поділлі у 1839 р. Греко-католицької церкви, незважаючи на різні перешкоди з боку місцевої російської адміністрації, приєдналися до римо-католицької конфесії¹².

На думку польських дослідників, це були нащадки польських шляхтичів, які у другій половині XIX ст. внаслідок асиміляційної політики царизму втратили свою національну ідентичність, забули свою мову і асимілювались серед українського населення. За підрахунками відомого французького дослідника Д. Бовуа, тільки з 1831 р. по 1853 р. у Правобережній Україні було декласовано 340 283 польських шляхтичів, значна частина яких припадає на Поділля¹³. Більшість з них проживала поряд із українськими селянами і мало чим від них відрізнялась. Однак вони залишилися римо-католиками.

Радянська влада намагалась всіляко протиставити «українців-католиків» полякам. З метою протидії римсько-католицького впливу на них вона погодилась на те, щоб задовольнити численні прохання «українців-католиків» і відкрити для них низку польських трудових шкіл. Робилося це для того, «щоб вибити таким чином козири з рук духовенства, відкидаючи можливість для існування нелегальних релігійних польських шкіл»¹⁴. Завідувач Подільського Губернського відділу народної освіти Шекера відверто зізнався, що лише використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків».

У січні 1924 р. Подільській губком партії надіслав на місця секретну директиву, у якій дозволив організувати польські школи для всього католицького населення, маючи при цьому на увазі переважно політичні мотиви¹⁵.

Працівники каральних органів у 20-х роках XX ст. всіляко намагалися розколоти єдність Римсько-католицької церкви на Поділлі і перетягнути на свій бік священників. При цьому застосовувались різні методи: обіцянки, погрози, провокації тощо. Їм вдалося спонукати ксьондза

Проскурівського деканату К. Нановського написати лист до папського нунція у Варшаві, який 22 березня 1925 р. надрукував часопис «Червоний кордон»¹⁶. У цій публікації К. Нановський вихваляв релігійну політику радянської влади, висловлював пропозицію про створення самостійного, повністю незалежного від Риму, Римсько-католицького єпископату в Україні. Проте ця провокація ГПУ не мала належного відгуку. Душпастирі Кам'янецької єпархії добре знали про вимушеність цього кроку священика і не вважали його зрадником.

Подібну провокацію, але з більш трагічним фіналом, співробітники ГПУ здійснили із житомирським ксьондзом А. Федуковичем, який після оприлюднення його сфальсифікованого «відкритого листа» до Папи Римського здійснив над свою аутодафе і невдовзі помер. Незважаючи на цю трагедію, у січні 1925 р. Подільський губернський відділ ГПУ запропонував у роботі серед польського населення провести в усіх округах резолюції за листом кс. А. Федуковича. Але цю фальшивку, написану каральними органами, католики зовсім не сприймали¹⁷.

У середині 20-х років ХХ ст. владі вдалося шляхом провокацій та погроз створити розкол серед православних Поділля. В краї діяли осередки «Тихонівської», «Обновленської» церков, Української автокефальної православної церкви, Діяльно-христової церкви, БОПУПАЦ (прихильників Павла Погорілка – колишнього члена Української Центральної Ради). Вони на радість ГПУ жорстко боролися між собою, підриваючи єдність Православ'я і втрачаючи авторитет серед людей. У цих умовах чимало православних священиків, і серед них Юхим Сіцінський – визначний дослідник історії Поділля та один із фундаторів Кам'янець-Подільського музею, залишали свій сан і зрікались християнства.

Щодо римсько-католицького духовенства, то успіхи каральних органів були значно скромніші. Хоч певна частина католицького духовенства пішла на вимушене співробітництво з радянською владою, але вона все ж всіяко уникала переступати межу святотатства. Першим цей крок зробив ксьондз м.Проскурова Євген Перкович¹⁸.

У січні 1927 р. його зречення було надруковане у подільському радянському часописі «Червоний кордон». У ньому колишній священнослужитель виклав мотиви свого зречення. Невдовзі декларація кс. Перковича була розтиражована республіканським польськомовним комуністичним часописом «Серп» і стала відомою в УСРР.

Ця подія стала для ГПУ справжньою знахідкою. По-перше, колишнього ксьондза змушували виступати на численних атеїстичних мітингах та зборах. Крім того, до кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура і кілька атеїстичних статей. По-друге, він змушений був їздити до католицьких громад і читати для населення лекції «Чому я розірвав з релігією?». Під час його публічних виступів будь-які дискусії та суперечки зі слухачами заборонялися, хоч в окремих селах католики задавали гострі запитання. Працівники ГПУ ретельно записували всі запитання та репліки вірян, а потім з ними проводилася «роз'яснювальна робота». Проте часто на Волині та Поділлі молодь відмовлялася слухати промови Є.Перковича, поширювались чутки про те, що він зійшов з розуму. За твердженням владних структур, «кампанія Перковича» пройшла з невеликим успіхом¹⁹.

Значно більший резонанс серед польського і українського католицького населення викликав «Лист ініціативної групи римсько-католицького духовництва Поділля», що був опублікований в центральній українській газеті «Вісті ВУЦВК» 3 січня 1928 р. Невдовзі його надрукували місцеві періодичні видання. Підписали «Лист» керуючий з 1926 р. Кам'янецькою дієцезією, генеральний адміністратор єпархії кс. Я. Свідерський, ксьондзи Я. Квасневський, К. Нановський, С. Ганський, Й. Йюсюкас, А. Кобець. У цьому документі священники категорично зобов'язувалися не проводити «антирадянської роботи», не порушувати радянських законів про відокремлення церкви від держави, відмовлялися надалі від усілякої політичної діяльності, обіцяли не використовувати церковні служби для критики радянської влади, визнавали принципи та позитивні функції польських радянських шкіл. Вони писали: «В усіх питаннях політичного й радянського життя будемо лояльними громадянами щодо СРСР і закликаємо до цього й польське населення виконувати так само чесно і невимушено свої громадські обов'язки перед СРСР²⁰».

Проте звернення керівників Подільської дієцезії не дуже задовольнило місцеву владу. У радянській пресі його назвали новим маневром католицького кліру, розкритикували наміри Римокатолицької церкви, яка начебто намагалася «полонізувати Правобережну Україну і приєднати її до Польщі». На Поділлі було проведено працівниками політвідділів широку агітаційну кампанію

з викриття ширості декларації ксьондзів. Так, у Проскурівському окрузі нею було охоплено 21 село, де проживав 2 641 католик. Заможне селянство гуртувалося навколо Римсько-католицької церкви, а середняки і бідняки були у нерішучості: кому вірити – священикам чи партійним робітникам²¹.

Проте більшість бідняків та середняків католиків все ж таки дужче висловлювали симпатію до ксьондзів, вірили, що католицькі священики викладали свою щирю позицію, хотіли здійснювати тільки релігійні обряди і не займатися політичною агітацією. Католицькі священики у бесідах з парафіянами стверджували, що цей лист вони змушені були підписати під тиском ГПУ, і закликали вірян ще міцніше консолідуватися навколо костьолу. Частина дітей-поляків негативно відгукувалися про атеїстичну політику більшовиків, а в Городоцькій трудовій польській школі батьки школярів відкрито виступили на захист місцевої римсько-католицької громади²².

Місцева влада вирішила продовжувати агітаційну кампанію. Місцеві спілки робітників разом з осередками товариства «Безбожник» організували семінари польською мовою в Проскуріві, Городку та Сатанові, але великого успіху вони не мали.

У період «коренізації» співробітники ГПУ час від часу заарештовували католицьких священиків. Ці заходи мали передовсім демонстративний характер і вироки судів були порівняно м'якими. Так, 8 червня 1924 р. в м. Оринін за нелегальне навчання дітей катехизи у костьолі був заарештований ксьондз С. Ганський²³. Але його швидко випустили на волю. У 1925 р. кс. В. Шиманського та М. Єндрущака було притягнуто до кримінальної відповідальності за звинуваченням у «контрабанді» та перепродажу контрабандних речей (пудри, парфумів, одягу)²⁴.

Справді, в умовах хронічного дефіциту в Радянській Україні католицькі священики часом користувалися послугами контрабандистів (або як їх тоді називали пачкарів) для постачання з Польщі релігійної літератури, календарів, церковного одягу чи вина, але звинувачувати священиків у спекуляції було абсурдно.

У 1927 р. репресії проти ксьондзів Поділля посилились. Був заарештований настоятель Кафедрального костьолу Св. Петра і Павла Фелікс Любчинський, якого незабаром виселили на Соловки за те, що нібито

«використовував амвон костьолю для антирадянських цілей, проводив контрреволюційну агітацію»²⁵. У 1931 р. кс. Ф. Любчинський помер у сталінському таборі.

Тоді ж ГПУ в черговий раз заарештували ксьондзів С. Ганського, С. Квасневського, К. Нановського. Їх тримали у в'язниці близько шести місяців і звільнили тільки тоді, коли вони поставили свої підписи під вітальним листом до ВУЦВК з нагоди 10-ої річниці радянської влади.

1928 р. можна вважати, незважаючи на періодичні репресії щодо католицьких священників, останнім більш-менш спокійним роком для римо-католиків Поділля. У цьому році, за даними польського консульства у Києві, в Кам'янецькій дієцезії налічувалося близько 350 тис. вірян (з них 180 тис. постійно відвідували костюл), функціонувало 102 парафіяльних костьоли (без урахування каплиць), працював 41 священник²⁶.

Найбільш активно католицька конфесія діяла у західних прикордонних округах Поділля. Так, у Проскурівському окрузі у 1928 р. було 16 костюльних комітетів, служило 14 священників, налічувалося 258 гуртків-розаріїв, які охоплювали 3870 осіб²⁷. Набагато менше католиків налічувалося у східних округах краю: Тульчинському, Могилів-Подільському.

Збереглася така тенденція, що римсько-католицьке духовенство мало великий авторитет в першу чергу серед польського сільського населення. Кожний критичний партійних працівників проти католицької конфесії розцінювався поляками, як вияв національної ворожнечі. Тоді як Православна церква через розколи та постійні міжконфесійні конфлікти скомпрометувала себе в очах більшості населення, Католицька церква залишилася сильною монолітною організацією з внутрішньою дисципліною.

Місцева влада була роздратована тим, що служителі Римсько-католицької церкви заперечували класову ненависть, намагалися не допускати соціальної ворожнечі між людьми. Радянським чиновникам не подобалось і те, що ксьондзи, намагаючись йти в ногу з часом, при роботі з дітьми та молоддю використовували цікаві нові методи: організацію танців, вивчення хороших пісень, проведення цікавих ігор тощо. Місцеві комуністичні функціонери у таємних

документах відверто називали католицьких священників «ворогами, які вдало пристосовуються», але змушені були визнати, що за своєю загальною освітньою та культурною підготовкою вони значно випереджали партійних та комсомольських працівників, які інколи самі потрапляли під вплив католиків та святкували релігійні свята за прикладом своїх батьків²⁸.

Поки що влада «у боротьбі проти костюлу, виразника поміщицьких та непманських інтересів», пропонувала спиратися на радянські, державні установи, не покладаючись на адміністративно-каральні органи і не вдаватись до відвертих репресій²⁹.

Отже, в період політики «коренізації» католики Поділля, незважаючи на комуністичний адміністративний контроль над усіма сторонами суспільного життя вірян, втручання держави у церковні справи, широку атеїстичну кампанію та періодичні арешти ксьондзів, мали більш-менш прийнятні умови для задоволення своїх релігійних потреб.

Однак, починаючи з 1929 р. центральна влада перейшла до широкомасштабних репресій щодо римсько-католицького духовенства та парафіян України, але це вже тема для іншого дослідження.

- ¹ Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священника на тлі державного атеїзму // Українській історичний журнал. – 1996 . – №6. – С. 101-114.
- ² Сторчовий В. М., Нестеренко В. А. Римсько-католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст. – Коломия: ВІПТ «ВІК», 2001. – 65 с.
- ³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.р. 256. – Оп.1. – Спр. 195. – Арк.133.
- ⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.р. 1250. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 12.
- ⁵ Там само. – Арк. 53.
- ⁶ ДАВО. – Ф.р. 254. – Оп.1. – Спр. 195. – Арк. 269-270.
- ⁷ ДАХМО. – Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 49.
- ⁸ Вісті ВУЦВК. – 1926. – 20 січня.
- ⁹ ДАХМО. – Ф.п. 458. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 38.
- ¹⁰ Зінченко А. А. Благочестя національного духу. – К., 1993. – С. 84.
- ¹¹ ДАВО. – Ф.п. 254. – Оп. 1. – Спр. 1674. – Арк. 13.
- ¹² ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп.1. – Спр. 1016. – Арк. 15.
- ¹³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 180.

- 14 ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 1. – Спр. 1016. – Арк. 15.
- 15 ДАВО. – Ф.п. 29. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 1.
- 16 Там само. – Спр. 1506. – Арк. 57.
- 17 Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб як джерело до вивчення релігійних процесів на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1998. – С.201.
- 18 Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священика... – С.105.
- 19 ДАХМО. – Ф.п. 301. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 2.
- 20 Червоний кордон. – 1928. – 14 січня.
- 21 ДАХМО. – Ф.р. 301, оп.1. – Спр. 161. – Арк. 4.
- 22 Там само. – Арк. 103.
- 23 Червоний кордон. – 1924. – 5 травня.
- 24 Там само. – 1925. – 11 квітня.
- 25 Там само. – 1928. – 3 січня.
- 26 Archiwum akt nowych 510. (Ambasada RP w Moskwie), sygnatura 95, L 91.
- 27 ДАХМО. – Ф.р. 301. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 60.
- 28 Там само. – Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 10.
- 29 Там само.